

Сучасні теоретичні підходи до вивчення політичної ментальності

Світлана Брехаря,

кандидат політичних наук,

молодший науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

НАН України

Психологічне тло суспільства — один з найважливіших чинників впливу зовнішнього середовища на інституційно-процесуальний вимір політичної системи. Воно детермінує політику в аспектах політичної участі, поведінки як пересічних громадян, так і владних груп, рекрутування еліт і прийняття управлінських рішень макросоціального значення. Психологічний світ у фокусі політологічного аналізу розподіляється на такі компоненти, як ціннісна система, суспільна свідомість, громадські настрої тощо. Кожна з цих категорій потребує уточнення відповідно до контексту її використання. Особливо це стосується категорії „політична ментальність”, адже вона має безліч дисциплінарних інтерпретацій.

Українська, зокрема, політична ментальність є класичним прикладом наукової проблеми: вона характеризується наявністю протиріччя між явищем, що об'єктивно існує, та рівнем вірогідного знання про нього. Психологічні дослідження зафіксували достатню кількість домінантних рис ментальності українського народу, ретроспективний аналіз виявив зв'язок між подіями історичного розвитку України і ментальними характеристиками її населення. Проте політичний (політико-орієнтований) зріз української ментальності досі лишається невивченим, оскільки ми ще не маємо відповіді на низку дуже важливих питань. По-перше, у який спосіб окремі риси ментальності та її структура в цілому відбиваються на політичних процесах в сучасній Україні? По-друге, яким чином політичне життя впливає на розвиток і функціонування ментальності? По-третє, чи доцільно взагалі вести мову про специфічно політичну ментальність і чи не можна обмежитися поняттям політичного сегмента загальної ментальності?

Вирішення цих проблем відкриє можливість теоретичної ідентифікації

ролі та місця української політичної ментальності серед чинників впливу зовнішнього середовища на функціонування політичної системи. Це також сприятиме поглибленню знань про психологічну обумовленість етнополітичного розвитку України.

Важливим практичним завданням, пов'язаним з вирішенням означеної проблеми (співвідношення української політичної ментальності та інституційно-процесуального виміру політичної системи) є формування вихідних даних для прийняття стратегічних політичних рішень органами державної влади і місцевого самоврядування.

Серед останніх досліджень, присвячених розв'язанню цієї проблеми і на які спирається автор, необхідно назвати праці В. Дем'яненка [5], І. Патлах [9], Н. Каліної [6]. В них розглядаються проблеми ментальних характеристик і політичної свідомості українського народу [5], здійснюється аналіз національної ментальності як предмета етнополітичного дослідження [9] та висувається надзвичайно евристична, як на нашу думку, гіпотеза щодо аструктурної будови ментальності як політичного явища [6]. Заслуговують на увагу і праці П. Дашковського [4], Т. Беседіної [1], А. Рубана [11], в яких подається розгорнутий аналіз тлумачень понять „ментальність” і „менталітет” у різних дослідницьких традиціях. Та, незважаючи на комплексність і всебічність сучасного наукового вивчення проблем української ментальності, нинішнім дослідженням бракує політологічного погляду на проблематику, тобто аналізу ментальності з точки зору потреб і вимог політичної сфери.

Невирішеною раніше частиною загальної проблеми, якій присвячена ця стаття, є розкриття змісту підходів до вивчення політичної площини української етнічної ментальності, які існують в сучасному вітчизняному і зарубіжному соціально-гуманітарному знанні. З огляду на це, **метою статті** є виклад теоретичних напрямів дослідження з означеної проблематики. Наше завдання: 1) відобразити зміст семіотично-дискурсивного бачення української політичної ментальності; 2) встановити основні концептуальні складові соціо-психологічного напрямку дослідження політико-релевантних ментальних структур; 3) вивчити досягнення та положення етнопсихологічного підходу у дослідженні політичної ментальності; 4) встановити сутність соціологічного підходу.

Тенденція до застосування результатів досліджень філософії мови на дослідницькому полі сучасної української політичної ментальності проявилась у розгляді політичного дискурсу як чинника відображення змісту ментальних структур у межах **дискурсивно-семіотичного** підходу. Використання мови у світі політики, на думку дослідників, є тим емпіричним матеріалом, що дає змогу виробити вірогідні постулати щодо специфічних рис української ментальності. Поняття дискурсу вже перетворилося на „ключовий концепт сучасної методології гуманітарних наук, а загальне вчення про дискурси стало джерелом плідних інтуїцій, експлікація яких привела до появи нового трансдисциплінарного концептуального

апарату дискурс-аналітичних досліджень” [9, с. 54]. Тобто, дискурс, що розуміється, з одного боку, як тематично орієнтований полілог всіх без винятку дійових осіб у певній сфері суспільної життєдіяльності, а з іншого – як уся сукупність висловлювань, спрямованих на тлумачення змісту певного предмета безвідносно до суб’єкта мовлення, є джерелом об’єктивної, або, принаймні, придатної для аналізу інформації. Водночас специфіка сучасного політичного дискурсу України відзначається динамізмом внаслідок інтенсивного реформування державно-владних структур. Ці процеси обумовлюють плинність та змінюваність понять і смислів політичного дискурсу у тій його частині, що звернена на характеризувannya національного менталітету. Тому саме сутнісні аспекти функціонування політичної системи потребують уваги дослідника. Як зазначає І. Патлах, „в контексті демократичного політичного дискурсу дослідження національного менталітету в Україні головну увагу слід приділити саме еволюційному виміру української політичної системи, адже генеза національної держави триває” [9, с. 58]. Одночасно визначення ментальності як перспективного об’єкта політологічного дослідження викликається і парадигмальними зсувами у самій політичній науці. При цьому концепт дискурсу виступає чинником поєднання позитивістського погляду на істинність та екзистенціалістського антропоцентризму. „Подолавши розрив між сциєнтизмом та гуманізмом, сучасне політологічне знання формує новий образ мислення – звернення до ментальних структур народу”, – вважає І. Патлах [9, с. 61].

Окрім тематичної орієнтації дискурсу політики на опис динаміки політичних перетворень, політична ментальність, як вважають представники дискурсивно-семіотичного підходу, детермінується етнокультурними особливостями, що виражаються у національній мові. Національна мова надає специфічного значення всім політико-орієнтованим актам мовлення, оскільки в ній існує унікальна семіотична система, що є першоосновою „галузевих” смислоутворень. Мовні звичаї кожного народу визначають і практику застосування політико-орієнтованих значень, включно із застосуванням екстралінгвістичних засобів. „Політична ментальність як система семіотичних втілень світу політики в межах конкретної лінгво-культурної спільноти прагматично функціонує як дискурс, певний текст, екстралінгвістичні (соціокультурні, етнічні) характеристики, якими вона визначається,” – стверджує Н. Каліна [6, с. 43].

Бачення політичної ментальності у вигляді дискурсу фіксує її особливе положення щодо політичного метадискурсу як самодостатньої частини. Останнє дозволяє вивчати сутнісні особливості феномена. Зокрема, таку істотну ознаку політичної ментальності, як її майже цілковита ірреальність, тобто нестійкий зв’язок між реальними об’єктами політики та їх відображеннями у ментальності. „Дискурс політичної ментальності ототожнює властивості описів з характеристиками самих об’єктів,

діалектика означуваного та того, що означає у текстах про політику, така, що практично виключає референцію до реальності” [6, с. 44].

Одним з ключових моментів у поясненні природи сучасної політичної ментальності є уявлення про її будову. Застосування дискурсивно-семіотичного підходу дало змогу побачити радикальну своєрідність причинно-наслідкових зв'язків між окремими елементами політичної ментальності. Центральність концепту дискурсу обумовила появу гіпотези щодо аструктурності політичної ментальності, оскільки властивістю дискурсу є невпорядкованість, багатовимірність, поліцентризм, несформованість змістового наповнення. Такій будові дискурсу у більшій мірі, на думку Н. Каліної, відповідає концепція ризому: „Концепція ризоматичності політичної реальності і тексту, що її описує, відповідає синкретизму як основній властивості моделі політичної реальності, наголошуючи на невпорядкованості, множинності, хаотичності цієї моделі” [6, с. 47].

Попри інноваційність та міждисциплінарність дискурсивно-семіотичного підходу, ґрунтовнішу специфікацію політичної ментальності було все ж розроблено в межах **соціо-психологічного** підходу. Визначальними аспектами тут стали поняття „ментальності” і „менталітету”, тлумачення яких в сучасному соціально-гуманітарному знанні не має інтегральної основи. Ця обставина змусила авторів фундаментального дослідження проблеми співвідношення ментальності і політики звернутися до попереднього психолого-орієнтованого визначення зазначених понять.

„Ментальність – базова характеристика системи психологічних механізмів репрезентації досвіду у свідомості людей історично визначеної лінгвокультурної спільноти, що фіксує функціонально-динамічні аспекти відповідності внутрішнього досвіду, тоді як менталітет – змістові сторони феномена,” – стверджують Н. Каліна, Є. Чорний і А. Шоркін [7, с. 9]. Розрізнення ментальності і менталітету як соціо-психологічних феноменів утворює підґрунтя для їх специфікації у сфері політики. Зокрема, політичний менталітет пропонується розуміти як результат роботи ментальності як сукупності змістів, утворених ментальністю певної спільноти [7, с. 11]. У свою чергу, політична ментальність – це спосіб відображення та засвоєння політичної реальності [7, с. 11]. Отже, чітке окреслення функціональної ролі кожного з цих психологічних явищ дає змогу оперувати поняттями, що їх позначають, в інтересах поглиблення їх політичного значення. Перш за все, визначення змісту поняття „політична ментальність” відкриває можливість його демаркації стосовно інших „спеціалізованих” зрізів ментальності. Зокрема, вчені стверджують, що політична ментальність – явище, відокремлене від моральної, естетичної чи когнітивної ментальності. Вона, на їхню думку, „має зовсім іншу структуруючу чи організуючу функцію: політика є необхідним засобом здійснення всіх інших цінностей культури” [7, с. 50].

Отже, соціологічне навантаження кінцевого визначення понять

політичної ментальності і політичного менталітету формується як цілісне співвідношення динамічних соціопсихологічних орієнтацій та фіксованих проявів політичного змісту.

„Політична ментальність, яку розуміють як неусвідомлену соціально-політичну ідентичність, одночасно і відображає, і утворює політичний менталітет – систему уявлень, цінностей, оцінок, настанов, стереотипів, упереджень, мотивів, символів, міфів, традицій, ритуалів тощо. Ця внутрішньо узгоджена та зовнішньо виражена на рівні семіотичних моделей єдність структурує політичну активність, визначаючи її форми та інтенсивність прояву” [7, с. 163].

Водночас, визначаючи політичну специфіку ментальності, представники соціо-психологічного підходу не можуть оминати увагою її підвалин в соціальному житті. Останні проявляються у вигляді смисложиттєвих орієнтацій культурної спільноти, що становлять базовий рівень формування реакцій її членів на політичну сферу. Що стосується смисложиттєвих орієнтацій, то політична ментальність виступає тут засобом визначення форми та психологічного інструментарію реалізації [див. 7, с. 50]. Проте соціологічні орієнтації смислу життя – не єдиний чинник, що формує політичну ментальність. Рівнозначним за впливом є політико-інституційний рівень, що визначає її конкретно-ситуаційний образ. „Виростаючи з смисложиттєвих орієнтацій, політична ментальність конституюється з двох сторін – „знизу” (соціологія, мораль, філософія) та „згори” – від політичних інститутів,” – вважають автори дослідження „Обличчя ментальності та поле політики” [7, с. 51].

Особливий спосіб теоретичного осмислення проблеми політичної ментальності становить **етнопсихологічний підхід**. Його представники пов’язують найвиразніші тенденції історичного розвитку українського народу з певними особливостями його сучасного політичного буття. Основою таких узагальнень є уявлення щодо трансляції архетипового досвіду попередніх поколінь. При цьому поняттєво-категоріальний апарат, який був предметом інтенсивної розробки представниками попереднього підходу, не викликає у них значного зацікавлення. Автори обмежуються найзагальнішим тлумаченнями. Так, І. Поліщук вважає, що „категорія „менталітет” належить до числа глобальних психологічних універсалій, яка завжди вбирає у якості особливого компонента залишки досвіду попередніх генерацій певної нації” [10, с. 86].

На підставі цього визначення розгортається сюжетна лінія архетипових характеристик політичного менталітету, вписаного до системи координат українства. Остання є інтегральною основою ідентифікації апробованих минулим стратегій поведінки пересічних представників українського етносу. Історико-аналітична інтерпретація етнопсихологічного досвіду дозволяє І. Поліщуківі виокремлювати важливі особливості самобутнього українського політичного менталітету. На його думку, існує „кілька базових взаємопов’язаних особливостей традиційного політичного менталітету

українства, серед яких екзистенціальний індивідуалізм, егоцентризм, інтроверсивність, ескапізм, консерватизм, кордоцентричність, соціальний егалітаризм, громадоцентризм, провінційність, аполітичність, анархійність” [10, с. 86].

Стратегією обґрунтування реальності перелічених рис політичної ментальності є пошук ситуацій політичної практики, що їм відповідають. Зокрема, практика непотизму та просування земляків у вітчизняній політиці кореспондується з політико-ментальними рисами індивідуалізму і кордоцентричності. Згідно з І. Поліщуком, „маючи індивідуальні та кордоцентричні настанови, українство репродукує взірці родинних взаємин у галузі соціально-політичній через створення локальних громад, які функціонують на тотожних родинних засадах” [10, с. 88]. Окрім того, прояв ментальної риси громадоцентризму пояснює вельми повільні темпи державотворення в Україні [10, с. 89]. Водночас егалітаристська спрямованість політичного менталітету українства стала причиною безуспішності національно-визвольних прагнень [10, с. 89]. Набір типових ситуаційних відбитків політико-ментальної структури українства у реальній політиці завершується тезою про аполітичність представників українського етносу, обумовлену „свідомим чи несвідомим протестом проти влади поневолювачів” [10, с. 92].

Отже, згідно з уявленнями представників етнопсихологічного напрямку, політична ментальність глибоко фундується етнічною історією певного соціуму та являє собою конгломерат найстійкіших колективних вражень-реакцій на політичну реальність.

Поряд з пошуком смислу ретроспективних політико-ментальних артефактів в межах етнопсихологічного напрямку існує тенденція до розгляду політичної ментальності як емотивного явища, певного функціонального шару суспільної свідомості, що відповідає за динамічне продукування символів та ідей. Зокрема, В. Дем'яненко у праці „Ментальні характеристики політичної свідомості українців” стверджує, що „ментальність відбиває сутність колективної свідомості. Ідея на рівні ментальності – це не продукт індивідуального світобачення, а радше емоційний ґрунт, на якому виникають ідеї та символи” [5, с. 93]. Це означає, що окрім соціо-психологічного розуміння ментальності як динамічного виміру менталітету існує і радикально протилежне – як базового компонента народної психології, який не піддається вимірюванню. В цій площині політична ментальність виступає „підводною частиною, самістю суспільства” [5, с. 94]. Її імперативною вимогою щодо оптимального розвитку політичної сфери є досягнення „певної відповідності державотворчих процесів та образу держави особливостям, вдачі, внутрішнім прагненням і потенціальним можливостям українського народу” [5, с. 99].

Бачення української політичної ментальності як ірраціонального явища доповнюється І. Грабовською, яка вважає її „сферою невідрефлектованого і логічно невиявленого” [3, с. 59]. Підставою

для такої теоретичної ідентифікації є відокремлення ментальності від ідеологічної свідомості, якій властиві раціонально-проективні засади. Важливим чинником ірраціоналізації ментальності виступає і національний характер як додаткова етнопсихологічна категорія. Як стверджує І. Грабовська, „національний характер – певна абстракція від реалій існування етнонаціональної спільності, узагальнення, поширення соціо-психологічного типу в Україні” [3, с. 64]. Враховуючи варіативність інтерпретацій реального змісту етнічного буття, національний характер має всі підстави вважатися величиною, недосяжною для раціонального вивчення. Окрім того, розгляд „вдачі народу” як певного аналогу поняття ментальності в українській традиції [3, с. 59] не повинен залишати сумнівів у її ірраціональній природі.

Спробою раціональної реконструкції теоретичного змісту поняття „політична ментальність” став і **соціологічний підхід**. Усталені соціологічні категорії „суспільно-політична свідомість” та „громадська думка” покликані розкрити квантифікований вимір ментальності. Засобом здійснення цього завдання є аналіз емпіричних даних щодо соціально-політичних настанов, що є, як відомо з попередніх джерел, складовою політичної ментальності. Російські політичні соціологи Н. Благовещенський, О. Михайлова та Г. Сатаров вважають, що „існує зв’язок між суспільно політичною свідомістю і громадською думкою. Цей зв’язок має смисл породження: суспільно-політична свідомість – основа для породження суджень, які ми називаємо громадською думкою і фіксуємо у масових опитуваннях” [2, с. 42]. Встановлення змісту суспільно-політичної свідомості на основі емпіричних досліджень здійснюється завдяки встановленню змісту політичних настановлень, наявних у суспільстві. „Зв’язок між (суспільно політичною свідомістю і громадською думкою – **авт.**) ...здійснюється через індивідуальні політичні настановлення (диспозиції) громадян... Настановлення, так само, як суспільно-політична свідомість, є теоретичною конструкцією... (У свою чергу – **авт.**) суспільно-політична свідомість – структура, що організує сукупність настановлень,” – вважають російські вчені [2, с. 42].

Отже, існує можливість розглядати політичну свідомість (у розумінні сукупності індивідуальних політико-психологічних настановлень) як рівень організації ментальності, придатний для вивчення засобами теоретичної науки, а не інтуїтивного споглядання.

Останню тезу підтверджує побудова структурної моделі соціальної ментальності, важливим компонентом якої є ментальність політична. Російські дослідники І. Мостова і А. Скорик, застосовуючи концепцію архетипів як істотних складових ментальності, запропонували таку її будову: нерелексований світ соціальних взаємодій – середній рівень соціокультурних співвідношень – соціумний макросоціальний рівень [8, с. 71 – 73]. На середньому з них містяться політичні архетипи, які характеризують ціннісний світ індивідів і локальних спільнот, тоді як

національний архетип є феноменом найвищого рівня структури соціальної ментальності [8, с. 73 – 74].

Висновки

Викладені варіанти тлумачення поняття „політична ментальність” далеко не в повній мірі відображають усю сукупність наукової політологічної рефлексії з цієї проблематики. Проте вони засвідчують наявність інтенсивних дослідницьких зусиль (що підтверджує актуальність проблеми) та перспективних тенденцій, котрі забезпечують одержання нових наукових результатів.

Дискурсивно-семіотичне вивчення політичної ментальності характеризується орієнтацією на аналіз емпіричних фактів політичного мовлення і тексту як відбитків психологічної структури. Політична сфера в цьому випадку розуміється як джерело тематичної організації імпліцитних ментальних феноменів.

У свою чергу, соціо-психологічна парадигма віддає перевагу розкриттю соціально-функціональної ролі політичної ментальності, яка залежить від базової структури – політичного менталітету.

Сучасний етнопсихологічний підхід є поєднанням двох протилежних тенденцій: аналітичної ретроспективної реконструкції та метафізичної ірраціоналізації. Перша виявляється у спробі віднайдення „об’єктивних історичних” чинників формування політичної ментальності, друга – в констатації нерелексивної природи ментальних явищ. Апробація обох тенденцій на українському матеріалі ставить під питання можливість вирішення завдання побудови політологічної концепції національної ментальності у її політико-інституційному вимірі.

Перспективнішими видаються підходи соціологічного напрямку дослідження політичної ментальності. Використовуючи стандартні процедури емпіричного дослідження, він забезпечує стабільне надходження нових наукових даних, придатних для подальшого узагальнення.

Отже, сучасний рівень досліджень дозволяє стверджувати, що категорія „політична ментальність” цілком відповідає завданням політологічного наукового пошуку в галузі соціо-психологічної детермінованості інституційно-процесуальної сфери політики. Чинником, що обґрунтовує її автономність, є наявність самодостатньої предметної реальності, яка складається з окремого комплексу політико орієнтованих рис національної ментальності, котрі зароджуються та відтворюються на основі стимулів, генерованих політичною сферою.

Література:

1. **Беседіна Т. П.** Специфіка української ментальності: мовний аспект http://www.iai.gov.ua/_u/iai/dtp/conf/7/articles/sec1/sla1.html

2. **Благовещенский Н. Ю., Михайлов О. В., Сатаров Г. И.** Структура общественного политического сознания. // *Общественные науки и современность*. – 2005. – №2. – С. 40 – 50.
3. **Грабовська І.** Проблема засад дослідження української ментальності та національного характеру. // *Сучасність*. – 1998. – № 5. – С. 58 – 70.
4. **Дашковский П. К.** К вопросу о соотношении категорий „менталитет” и „ментальность”: историко-философский аспект <http://irbis.asu.ru/mmc/melnik/6.ru.shtml>
5. **Дем'яненко В.** Ментальні характеристики політичної свідомості українців. // *Людина і політика*. – 2002. – №1. – С. 93 – 100.
6. **Калина Н. Ф.** Политическая ментальность: структура или ризома? // *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. – К. 1999. – С. 42 – 49.
7. **Калина Н. Ф., Черный Е. В., Шоркин А. Д.** Лики ментальности и поле политики – К.: Агропромиздат Украины, 1999. – 332 с.
8. **Мостовая И. В., Скорик А. П.** Архетипы и ориентиры российской ментальности // *Полис*. – 1995. – № 4. – С. 70 – 74.
9. **Патлах І. М.** Міждисциплінарна модель дослідження дискурсів національного менталітету. // *Людина і політика*. – 2002. – №1. – С. 54 – 63.
10. **Поліщук І. О.** Ментальність українців: політичний аспект // *Людина і політика*. – 2002. – №1. – С. 86 – 92.
11. **Рубан А. О.** Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу // http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Ruban.htm